

Володимир КИРИЛЕНКО

ПРОБЛЕМИ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Перехід України до ринкових відносин висунув на передній план цілий комплекс питань, пов'язаних з реформуванням сільськогосподарського виробництва, розвитком фермерських господарств в країні. Велику увагу приділяють їм Президент, уряд, засоби масової інформації. Підкреслюється необхідність підтримки нових економічних структур, надання фінансової допомоги для здійснення заходів щодо розвитку фермерства та подолання монополізму у сільському господарстві.

Однак сам процес перетворень на селі іде повільно, реальних змін не спостерігається. Створення належного правового ґрунту затримується. Як відомо, 4 березня цього року Верховна Рада учетверте відправила на доопрацювання законопроект про внесення змін і доповнень до Земельного кодексу, який фактично визначає механізм виникнення земельного ринку.

Цільова позика на дуже вигідних умовах (це перший транш, якраз половина загальної суми кредиту у 300 млн. дол.), яку надав Світовий банк ще на початку 1997 р. вітчизняному урядові на реформування аграрного сектору, була витрачена на покриття дефіциту державного бюджету за 1996 р., тобто використана не за призначенням [9]. Тому надання другого траншу пільгової позики викликає сумнів.

Складається враження, що земельна реформа, про яку так багато говоримо, не має мети. Це тільки блукання в темряві, реформи за ради реформ. За період з кінця 1995 р., коли розпочалося паювання, і до кінця 1996 р. тільки 77, 8% господарств розпаювали свої землі. З них 38, 8% землі на паї розділили умовно, а 34, 2% паїв виділено в натурі, але й надалі їх обробляють спільно. При цьому тільки у 4, 8% господарств паї обробляють індивідуально [16, с. 7].

На сьогодні, за даними Кабміну, економіка сільського господарства України просунулась вперед у здійсненні реформ лише на 10%. Практично тільки закінчилось паювання землі і близько 80% селян отримали сертифікати на право володіння паєм. Повністю завершити цей процес планується у третьому кварталі 1997 р. [4]. Однак до цього часу відсутнє необхідне законодавче забезпечення, не розроблений реальний механізм проведення другого етапу реформ в АПК.

Кінцева мета реформування аграрного сектору України бачеться у здійсненні приватизації в АПК і реальній передачі землі (тобто не у вигляді сертифікатів на право на

земельний пай, а у формі конкретних земельних наділів на місцевості) у приватну власність (створення земельного ринку і конкурентного середовища у сфері торгівлі сільгосппродукцією (зокрема, розвиток системи аграрних бірж), скасування будь-яких обмежень на експорт сільгосппродукції. Це дасть можливість існувати і розвиватися на конкурентній ринковій основі різноманітним за формою власності типам господарств, цивілізовано функціонувати у всіх сферах сільськогосподарського виробництва десяткам тисяч великих, середніх і дрібних фермерських господарств та їх різноманітних асоціацій, що були б адекватні стандартам високорозвинутих країн. Саме такі фермерські підприємства повинні і здатні стати основними виробниками конкурентноспроможної товарної продукції, становим хребтом сільськогосподарства. Без них неможливо підняти в країні економіку сільськогосподарства ринкового типу, змінити менталітет трудівників села.

Світовий досвід і практика підтверджують необхідність кардинального реформування сільськогосподарського виробництва України. Країни розвинутого, високопродуктивного ринкового сільськогосподарства стали високоефективними перш за все завдяки фермерським господарствам, основою яких є приватна власність на землю. У всіх країнах Європи і Америки вони є головною формою господарювання. Статистичні дані показують, що в країнах Європейського Союзу (ЄС) функціонує 8171,3 тис. фермерських господарств середнім розміром угідь 14 га; у Франції — відповідно 1017 тис. і 28,06 га; в Німеччині — 61 тис. і 17,7 га; Великобританії 243,1 тис. і 67,9 га; Нідерландах — 124,8 тис. і 16,1 га; Бельгії — 85,0 тис. і 15,8 га; Данії — 81,3 тис. і 34,2 га; Іспанії — 1593,6 тис. і 15,4 га; Греції — 95 тис. і 4 га; Італія — 2664,6 тис. і 5,6 га; [14, с.15]. У США функціонує 2214,4 тис. фермерських господарств із середнім розміром угідь 184 га [23, с. 19].

Зарубіжна практика також засвідчує, що власність на землю і користування землею обов'язково знаходиться в одних і тих же руках. Головне, щоб у землі був ефективний користувач. Фермерські підприємства організовані на різних умовах: від повної власності на землю (фермер обробляє землі, які належать йому на правах власності) до повної оренди (фермер орендує всю землю у власника). При чому орендодавцями виступають такі власники землі як держава і різні фізичні й юридичні особи. Так, у США статистика виділяє 59% фермерів — це повні власники землі, 29% — часткові власники землі (фермери, які обробляють землі як орендовані, так і ті, що належать їм на правах власності), 12% — орендарі [23, с. 20].

Характерним для більшості країн з розвинутим аграрним сектором є те, що тільки третина земель, які обробляються, — це орендовані землі. Співвідношення частин повністю власних і орендованих земель в господарствах різних країн неоднакове. Так, в 12 провідних країнах Європи це співвідношення таке: 64,8% господарств — з повною власністю на землю, 32,7% — орендована земля. Самим фермерам належить 96% землі, яка обробляється в Ірландії, 81,7% — Данії, 80% — Італії, 77,1% — в Греції, в Іспанії — 69,8%, 66,3% — Португалії, 64,5% — в Голандії, 63,6% — в Німеччині, 62,6% — у Великобританії. Друга частина землі в цих країнах обробляється фермерами на умовах оренди. Однак є і винятки. Найбільша частина земель, які обробляються на умовах оренди в Ізраїлі, — 90%, в Бельгії — 67,6%, у Франції — 52,7%, в Люксембургу — 47,7% [14, с. 16; 16, с. 7].

Доречі, класичні форми капіталістичної оренди встановлюють орендну плату в розмірі до 30% вартості виробленої продукції, або до 100% ринкової вартості землі, чи у грошовому еквіваленті — в середньому 300 дол. за 1 га. Податки на нерухомість і землю та страхові платежі при цьому сплачує землевласник [11]. У США орендна плата за землю становить 10% від ринкової вартості, що рівняється 250-500 долларам за гектар. У Канаді, де орендна плата за землю традиційно оплачується часткою врожаю, орендар розраховується з власником землі за 50% вирощеного урожаю. [12]

У всіх країнах з ринковою економікою фермерство починається перш за все з фермерських підприємств. Саморегулююча ринкова система без проблем забезпечує їх постійне відтворення необхідної кількості і належної якості. Головним стимулом високої результативності праці

фермерів є їх матеріальна зацікавленість працювати високопродуктивно і бути реальними власниками плодів своєї праці.

Головні вимоги до фермера такі. Він повинен мати твердий характер, стартовий капітал, перспективні ідеї, любов до своєї справи. Як людина економічно вільна і заповзятлива, фермер: 1) бере на себе ініціативу з'єднання ресурсів землі, капіталу і праці в єдиний процес сільськогосподарського виробництва, сподіваючись бути нагородженим за те; 2) приймає основні рішення в даному бізнесі; 3) є новатором, який прагне постійно змінювати на комерційній основі структуру виробництва сільськогосподарської продукції, вводити нові виробничі технології або навіть нові форми організації бізнесу, резюкує. Ринкова система і залежність від природного фактора не гарантують прибуток. Фермер ризикує не тільки своїм часом, працею і діловою репутацією, але й вкладеними засобами — своїми власними і своїх компаньйонів.

Більшість фермерських господарств в країнах з ринковими відносинами оснащені найпередовішою, найновішою технікою, використовують найдосконалішу технологію і організацію виробництва. Їх високу конкурентно здатність і надійність виробництва також забезпечують розвинуті взаємовигідні й надійні кооперативні партнерські відносини, інфраструктура, інформатика і багато іншого.

В Україні сьогодні, як ніколи раніше, необхідно прискорити процес реформування сільського господарства, створити основні передумови для розвитку і підвищення ефективності цього сектора економіки. Соціалістична колгоспно радгоспна система господарювання себе не оправдала з усіх точок зору. Вона неефективна, марнотратна, шкідлива, безвідповідальна, безладна, від неї давно треба було відмовитись. Ажте що входить? Країна, маючи біля 30% ґрунтоземі всієї планети, однак не стала супер аграрною державою. Більше того, за вартістю продукції, одержаної з одного га, ми знаходимося далеко позаду багатьох країн: в США — 1580 дол. , у Великобританії — 1725 дол. , в Нідерландах — 8900 дол. , в Швейцарії — 11250 дол. , в Україні — всього 450 дол. [3].

Розвиток сільського господарства в Україні стримується штучно. Вчені підраховали, при нормальних умовах розвитку сільського господарства, що землі України спроможні прогодувати 400 млн. чол. Однак сьогодні, при пануючих організаційних формах, вона не спроможна прогодувати навіть 50 млн. населення країни. Самі виробляємо мізе р. Значну частку продукції закупаємо за кордоном. Із СНД звозиться 11% сільськогосподарської продукції, із країн Західної Європи — 57%, із США — 20% [8].

За земельними ресурсами Україна входить до перших 15 країн світу з досить сприятливими біокліматичними умовами, хоч є великий регіон, де часто бувають жорстокі посухи. У нас 25-27% земель з наявністю гумосу до 32-44%. Це коли всього на планеті таких ґрунтів 18% [25]. Розореність сільськогосподарських угідь разом з тим доведена до критичної межі. За останніми даними ООН, вона становить у світі 27, 9, зокрема: в Китаї — 18, 7; у США — 43, 5; Австралії — 10, 1; Канаді — 61, 9; у Румунії — 62, 8. В Україні під сільськогосподарськими угіддями зайнято аж 79, 7% загальної території [1].

Дані разючі. У нас практично найвищий у світі показник сільськогосподарського освоєння земель, що обкмовлено безглузлим, недбалим, безвідповідальним господарюванням, основі якого лежить принцип: «а після мене хоч потоп». Сьогодні (в результаті агатолітного вичавлювання родючості з допомогою отрути у вигляді гербіцидів, пестецидів, імічних добрив) із 33334 тис. га ораних земель України 35, 9% виявляються мало родуктивними, тобто це еродовані, кислі, перезволоженні і заболоченні, засоленні і олонцюваті ґрунти. В деяких областях України процент таких неблагополучних в економічному плані земель ще вищий: Волинська — 88%, Житомирська — 69, 4%, Рівненська — 68, 4% і т. д. [17].

Щоб зберегти землю для майбутніх поколінь, необхідно до мінімуму звести порушення природного балансу, природної гармонії. Слід вже сьогодні взятися за вилучення з обороту озораних схилів та їх залуження багаторічними травами. Це розширить пасовища сінокоси,

призупинить ерозію ґрунтів, деградацію земель, відновить флору і фауну, поліпши економічну ситуацію.

У відповідальності з національною програмою розвитку АПК до 2005 р. передбачається скорочення одних земель на 20% і перетворення їх у природні пасовища для худоби [20]. Однак дані за 1997 р. показують, що виконання цієї програми зривається через відсутність ефективного виробника.

Існуючі сільськогосподарські підприємства України без реформування не здатні радикально вирішувати проблеми забезпечення населення в достатній кількості і високої якості дешевими продуктами: телятиною, картоплею, тощо.

Вони, як правило, збиткові, в боргах, малорентабельні не здатні конкурувати ні з постачальником дешевої імпоротної сільськогосподарської продукції, ні з мафіозними угрупованнями перекупників, які заблокували вільний доступ до місцевих ринків. За даними Міністерства статистики у 1991-1995 р. р. продовжувався загрозливий спад. Обсяг валової продукції скоротився порівняно 1995 р. на 9%, у тому числі продукції рослинництва — на 10% тваринництва — на 8%. Скорочення обсягу сільськогосподарського виробництва відбувся з рахунок господарств суспільного сектору і становило 15% [21, с. 7]. Валова продукція сільського господарства у 1996 р. за обсягом дорівнювала середньорічній валовій продукції 1958-1961 років [22].

На протязі 1991-1996 р. р. суттєво знизилась ефективність сільськогосподарства: катастрофічно погіршився фінансовий стан сільськогосподарських підприємств. Якщо у 1991 р. у країні були збитковими лише 51 господарство, то у 1994 — 726, у 1995 — 3734, а в 1996 — аж 8501. Зараз практично понад 70% господарств збиткові [24]. У цілому торік колективні міжгосподарські сільгосппідприємства і радгоспи зазнали збитків на 719, 4 млн. гривень, рентабельність їх становили мінус 6, 7% [22]. Наприклад, за реалізовану продукцію тваринництва сільськогосподарські підприємства у середньому відшкодовують лише 50-60% виробничих затрат [26, с. 5]. За інформацією фінансового департаменту Міністерства АПК загальна сума боргів сільськогосподарських підприємств складає на 1 вересня 1997 року 2600 5 млн. грн., в тому числі 189, 4 млн. грн. — по сплаті податків [15].

Отже, практично виконання Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва України на 1996-2005 роки під загрозою. І це не дивлячись на допомогу зі сторони держави. Хоч за останні роки субсидії підприємствам АПК «напрямку» дуже скоротились, але часто вони мають прихований характер, в т. ч. у вигляді пільгових кредитів; багаторазови переносів строків їх повернення, включаючи проценти за них; повне опisanня сум кредитів, що перетворює їх у пряму субсидію і т. п. Сюди ж відносяться «реструктуризація» заборгованості перед бюджетом, одержання держконтракту поза конкурсом, коритування землею і спорудам без ордної плати.

У приватному секторі картина інша. Тут відбувається, хоч і повільне, але стабільне підвищення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції. Питома вага приватного сектору в сільському господарстві України із 26, 7% в 1990 р. збільшився до 52, 6% в 1996 р. [7, с. 4].

Щоправда, у цьому секторі містяться, головним чином, приватні присадиби господарства колишніх колгоспників, робітників, службовців, безробітних, де, як відомо, методи і технології господарювання залишаються без жодних змін упродовж десятиріч, а це перешкоджає достатній товарності, а, отже, й доходності.

Щодо справ у фермерських господарствах, то в нашій країні вони поки що не стали впливовою силою, яка визначає розвиток аграрного сектора. Таких господарств зараз ще малі процес їхнього становлення дуже затягнувся, він іде, так би мовити по-ленінських — «крок вперед — два назад». Багато селян в даному економічному середовищі не бажають ставати фермерами, дехто вагається в перспективах розвитку фермерства як форм господарювання. Про це свідчить комплексне репрезентативне опитування сільського населення, яке проведено

997 р. на Львівщині. Бажання стати фермерами на сьогодні висловлюють лише 9% питуваних селян, тоді як не хочуть цього ніколи і ні за яких обставин 58% [5].

За даними Міністерства статистики кількість селянських (фермерських) господарств за 1996 р. збільшилась з урахунку таких господарств, що перестали функціонувати, всього лише на 575 і на 1 січня 1997 р. становила 35, 4 тис. В їх користуванні знаходилось 835 тис. га сільськогосподарських угідь, у т. ч. 765 тис. га ріллі [21, с. 8]. В поточному році поки що нічого не змінилося. На 1. 04. 1997 р. в Україні залишається 35, 4 тис. фермерських господарств [25].

Найбільший розвиток фермерство одержало в Миколаївській, Одеській і дніпропетровській областях. Так, в Миколаївській області їх кількість складає 4981 одиницю, вони обробляють 99596 га землі. В Одеській і Дніпропетровській областях кількість фермерських господарств, відповідно, 4095 і 2549 одиниць, обробляється ними, відповідно, 62081 і 73304 га землі, в середньому на одне господарство припадає, відповідно 15 і 29 га землі. В Тернопільській області нараховується 752 фермерських господарства. Площа землі, яку вони обробляють, складає 11364 га, в середньому на одне господарство припадає 15 га землі [2].

Слід зауважити, що ефективність роботи багатьох фермерських господарств поки що невисока. Більшість їх — дрібнотоварне виробництво. Займаючи приблизно 2% сільськогосподарських угідь, вони виробляють лише 0, 6% валової продукції, з них 0, 9 — рослинництва і 0, 3 — тваринництва [13, с. 16].

Господарюють вони по різному. Ті що в 1992-1993 р р. встигли взяти кредит і придбати сяку-таку техніку, тримаються на плаву, зводять кінці з кінцями. іншим приходиться набагато важче.

Разом з тим окремі фермерські господарства вносять вагомий внесок в економіку країни, є зразком господарювання. Вони добиваються високих результатів урожайності сільськогосподарських культур, приросту поголів'я худоби, ефективності праці, якості продукції, успішно конкурують на зовнішніх і внутрішніх ринках України.

Повільні темпи розвитку і невисока результативність діяльності доморощених фермерських господарств обумовлені добре відомими причинами, які не залежать від фермерів. Їх може усунути тільки держава. Серед основних — недосконалість механізмів оподаткування, ціноутворення, кредитування, системи страхування, відсутність належної матеріально технічної бази і законодавчого забезпечення, використання найгірших земель, одержаних із державного фонду земельного запасу, незацікавленість пострадянської номенклатури у серйозному реформуванні сільського господарства.

Здійснюючи реформування аграрного сектора необхідно постійно враховувати, що відбувається зміна однієї моделі господарювання, де провідну роль відігравали підприємства з державною власністю, іншою ринковою, де провідні функції будуть належати приватному сектору. Зараз цей процес знаходиться у зародковому стані і тому потребує підтримки. Економічна теорія і практика вчать, що будь-який новий спосіб економічних відносин не може зникнути сам по собі, без активної підтримки з боку держави. Немаючи підтримки держави, всі перетворення зависають у повітрі.

Ситуація в сільському господарстві країни зараз в цілому несприятлива для цього реформування. Немає впливових сил, які готові лобіювати інтереси фермерів в органах законодавчої і виконавчої влади. Однієї «невидимої руки ринку» не достатньо для успішного становлення фермерських господарств. Потрібна цілком відчутна державна підтримка. Триває мова не йде про додаткові фінансові витрати, хоча вони були б не зайвими. Змагається перш за все, з одного боку, зняти адміністративно-бюрократичні перешкоди, а з другого — встановити відповідні законодавчі гарантії.

Зараз, в результаті несправедливої, шкідливої для сільського господарства державної політики ціноутворення, оптові ціни на промислові товари, що споживаються сільським господарством, зросли в країні у 1996 р. порівняно з 1991 р. у 228 тис. разів, тоді як ціни на сільськогосподарську продукцію — лише у 60 тис. раз [10]. Тобто, різниця майже п'ятикратна.

Як свідчать статистичні дані за перше півріччя 1997 р., тенденція диспаритетності цін і да поглиблюється. Сьогодні, наприклад, 1 т. бензину дорівнює 3 т. молока [7].

Стосовно оподаткування. У 1995 р. сума податків і обов'язкових платежів сільськогосподарських підприємств становила 1, 15 млрд. грн. (без ПДВ і акцизу) при валовому доході 2, 75 млрд. грн. Це означає, що 42% новоствореної в галузі вартості вилучено у державний бюджет через механізм податків і обов'язкових платежів [26]. Така ж ситуація і 1996 р., і в цьому році. Такий розмір вилучення є не нормальний, він не сприяє розвитку сільського господарства, особливо в умовах різкого падіння виробництва і знижені рентабельності.

Крім того, викликає багато нарікань кількість податків. Сьогодні сільськогосподарське підприємство змушене сплачувати 21 вид податків. Такого не має у жодній країні світу [16, с. 6]. Необхідне введення єдиного податку на землю — в залежності від її родючості і місця розташування.

Враховуючи що з власним капіталом у фермерів не завжди благополучно, тобто його завжди не вистачає, а держава безвідплатну допомогу надати для становлення і розвитку їх господарств зараз не зможе у зв'язку з важким фінансовим становищем, необхідно забезпечити розвиток кредитної системи. Нині діючий механізм кредитного обслуговування села потребує докорінного удосконалення. Інструментарій кредитування не відповідає вимогам ринкової системи. Він надто збіднений, відстає від вимог життя та світової практики. Сільськогосподарський товаровиробник прагне надання цільових, довгострокових, під низькі проценти кредитів.

Комерційні банки не дуже охоче видають кредити фермерам, оскільки їх часто не повертають. Механізм повернення кредиту сьогодні надто неефективний, а значить, примусив банки надавати довгострокові кредити — завдання практично невирішене. Застава — ферма, машини, худоба — не працює. Машини старі, вимагають постійного ремонту; їх ніхто не бере. Худоба — малопродуктивна та і породжує багато проблем. Великі корівники в далекому селі нікому не потрібні.

Вихід — дозвіл закладати землю. Для запровадження заставного кредиту необхідні законодавство про ринок нерухомості, іпотеку. А вже у країнах з ринковою економікою до 40% кредитних ресурсів виділяється сільським товаровиробникам саме під заставу землі та нерухомості [10].

В умовах, які зараз склалися, не слід нехтувати досвідом розвинутих країн щодо запозичення грошових і матеріальних ресурсів на світовому ринку. Однак через недосконалість законодавчої бази фермер не може розраховувати на іноземну допомогу. Нове законодавство повинно дати можливість іноземному інвестору брати участь в реформуванні сільського господарства, надати певні права на землю, її оренду.

Неможливо забезпечити цивілізований розвиток фермерських господарств без поліпшення їх матеріально-технічної бази. За даними Асоціації фермерів середня оснащеність фермерських господарств технікою: 0, 4 трактора, 0, 2 автомобіля та 0, 1 комбайна на одне господарство. Двадцять тисяч ферм взагалі не мають жодного трактора [19]. Техніка, яку виробляють промислові підприємства, через свою дорожнечу не доступна фермерам. Багато проблем виникає і з її обслуговуванням. Слід прискорити створення машино-технологічних станцій товаровиробників, розвивати різні форми оренди, лізингу.

Важливою залишається необхідність завершення у цьому році другого етапу земельної реформи, зв'язаного з паюванням землі, переданням її тим, хто її обробляє. Власник земельного паю повинен мати право: 1) одержати землю в натурі (а по бажанню, і в грошовій формі) при виході з колективного господарства з метою створення самостійного фермерського господарства; 2) вносити її в якості внеску у створення сільськогосподарського товариства, акціонерного товариства чи кооперативу; 3) здавати в оренду або суборенду іншим власникам частки (паїв); 4) передавати у спадщину.

Розвитку фермерських господарств могла б сприяти реалізація системи банкрутств нерентабельних і збиткових колгоспів і радгоспів, здійснення приватизації через конверсію боргів тощо.

Список використаної літератури

1. Бабич А. Кормова комора//Сільські вісті. — 1997. — №49. — с. 3.
2. Бурда О. Идеологи українських економічних реформ не покладають особливих надій на фермерство//Галицькі Контракти. — 1997. — №17. — с. 24.
3. Гецко П. Земельная реформа: прорыв или тормоз//Фінансова Україна. — 1996. — №41. — с. 30.
4. Горяченко В. В Украине не бродит призрак реформ в АПК//Всеукраинские ведомости. — 1997. — №85. — с. 2.
5. Губені Ю., Топішко І., Мендусь О. Реформи потрібні. Але які?//Голос України. — 1997. — № 131. — с. 8.
6. Дывак М. Нужна ли земля крестьянам?//Киевские новости. — 1996. — №31. — с. 5-6.
7. Земле, ей все едино — с реформой или без//Украина бизнес. — 1997. — №28. — с. 4-5.
8. Знаете ли вы, что...//АиФ Украина. — 1997. — №40. — с. 14.
9. Крот Ю. Гроші Світового банку на реконструкцію АПК ідуть у пісок. Про те ніяк не на удобрення//Украина бизнес. — 1997. — №20. — с. 12.
10. Кучма Л. Д. Потрібні конкретна робота і відповідальність за її результати//Сільські вісті. — 1997. — №6. — с. 2.
11. Дуньов Г. А землю продавати — гріх//Голос України. — 1997. — №6. — с. 5.
12. Дуньов Г. Хто стане власником землі//Голос України. — 1997. — №87. — с. 5.
13. Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. Н. Форми господарювання і земельні відносини в сільськогосподарському виробництві України. //Економіка АПК. — 1996. — №12. — с. 12-19.
14. Мюллендер Люк. Наявні умови створення фермерських (індивідуальних) господарств і кооперативів//Сільські обрії. — 1996. — №10-12. — с. 14-19.
15. На картотеке сидеть не удобно//Бизнес. — 1997. — №42. — с. 39.
16. Ніконенко С. «Земля» О. Кобилянської — актуальний твір//Голос України. — 1997. — №97. — с. 6-7.
17. Охрименко О. Земля — богатство, за которое надо платить//Деловая Украина. — 1995. — №9. — с. 3.
18. Пастушенко Л. Земельний міф//Демократична Україна. — 1996. — №150. — с. 2.
19. Поліщук Б. Стражденне фермерство//Сільські вісті. — 1997. — №18. — с. 1.
20. Сельхозугодья сократятся к 2005 году//Всеукраинские ведомости. — 1996. — №232. — с. 2.
21. Соціально-економічне становище України у 1996 році. Повідомлення Мінстату//Урядовий кур'єр. — 1997. — №26-27. — с. 7-8.
22. Статистика для роздумів//Сільські вісті. — 1997. — №4. — с. 1.
23. Стельмашук А. М., Возний К. З. Розвиток альтернативних форм господарювання на селі//Економіка АПК. — 1996. — №8. — с. 17-23.
24. Теоритичних розробок вистачає, бажаного результату не має// Сільські вісті. — 1997. — №69. — с. 1.
25. Ткаченко О. Земля — власність українського народу! // Голос України. — 1997. — №126. — с. 4.
26. Шилчак О. М. Аграрна реформа в Україні і роль економічної науки в її реалізації//Економіка АПК. — 1996. — №8. — с. 3-12.